

Sophie Elkan – i skuggan av Selma Det historiska minnet

Vem skriver historia? Sophie Elkan, en på sin tid uppskattad författare av historiska romaner, är främst ihågkommen som Selma Lagerlöfs okunniga, krävande reskamrat. Hur skapades den negativa bilden?

EVA HELEN ULVROS

Sophie Elkan är i våra dagar nästan enbart känd som Selma Lagerlöfs väninna. Så här skriver Elin Wägner om henne i sin biografi över Lagerlöf: "Hon (Sophie) hade ingen rätt respekt för Selmas verk och därför heller inte för det väldiga gestaltande inre arbete som låg bakom." Vidare framhålls att Sophie inte förstod att skiljelinjen mellan ett geni och en god författare gick mellan henne och Selma Lagerlöf (Wägner 1942:181-182). Om Sophies och Selmas vistelse i Jerusalem inför Lagerlöfs roman står det: "Selma Lagerlöf måste bli färdig med Jerusalem på en fjorton dagar och var inte ensam en minut." "Hon

[Selma] upplevde med stor styrka judafolkets tragiska öde där hon gick i Jerusalem med en rolös, rotlös och om sin historia blankt okunnig judinna vid sin sida" (Wägner 1942:213-219). När Wägner nämner Elkans bok *Drömmen om Österlandet* som handlar om en kärlekshistoria mellan en svensk kvinna och en egyptisk man lyfter Wägner fram Sophies judiska identitet i följande ordalag: "Det har ett visst intresse att en renrasig oriental (d.v.s. Sophie) med västerländsk uppfostran så starkt understryker den oöverkomliga klyftan mellan Öster- och Västerland" (Wägner 1942:231).

Elin Wagners stora biografi i två band över Selma Lagerlöf kom ut 1942-43, endast några år efter Selma Lagerlöfs bortgång i mars 1940. Uppdraget att skriva biografien gavs till Elin Wägner, känd och älskad för sina böcker och sitt brinnande engagemang för freden. Verket i sin helhet är imponerande och intressant. Somliga har sett det som Wagners främsta arbete, och det har kallats en av Sveriges bästa biografier (Isaksson/Linder 1980:261). Elin Wägner kände och beundrade Selma Lagerlöf, och boken är både ett personligt vittnesbörd och en gedigen analys av Selmas liv och verk. Bakom låg ambitiös forskarmöda, där Elin Wägner plöjt igenom tusentals brev och manuskript (Isaksson/Linder 1980:260-269; Wägner 1942:5-9; Wägner:1943, förordet). Däremot hade hon inte tillgång till de mer än 3 200 brev mellan Sophie Elkan och Selma Lagerlöf, som blivit tillgängliga för forskning först 1990 (Lagerlöf 1992; Toijer-Nilsson 1997:9).

Både i det kapitel som direkt ägnas Sophie Elkan, "Reskamraten", och i övriga partier både i första och andra delen av biografien är tonen mot Sophie Elkan i allmänhet raljant och nedlåtande (Wägner 1942:157-178, 186-187, 213-214; Wägner 1943:5-7). Till och med den stora tragiken i Sophie Elkans liv, att hon, inom loppet av två dagar, miste först sin man, sedan sin tvååriga dotter i lungtuberkulos, beskrivs på ett ironiskt sätt (Wägner 1942:159). Genomgående lyfter Wägner fram Sophie Elkans labila psyke, hennes nervositet och depressioner (Wägner 1942:160-162, 186-188, 190-191; Wägner 1943:7, 27-28).

Liksom Sophie Elkan, hade också Elin Wägner depressionsperioder och genomgick svåra personliga förluster (Isaksson/Linder 1977:25, 75-89). Ytterligare något som förenade Elkan och Wägner var bådas avsky för

kriget och deras engagemang för freden. Första världskriget var något helt ohyggligt för båda, något de inte kunde vänja sig vid.¹ Båda var radikalpacifister. Sophie Elkan var helt emot allmän värnplikt. Hon engagerade sig lidelsefullt för freden och försökte sprida propaganda mot all form av vapenbruk. Det skulle inte bli någon världsfred förrän alla män vapenvägrade (Sophie Elkan till Selma Lagerlöf 21/9, 3/10 1915, KB). Sophie Elkan var en av de "femtio representativa svenska kvinnor" som skrev på Emilia Broomées stora upprop "Till Sveriges kvinnor!" 1897. Det blev upptakten till Sveriges första kvinnliga fredsförening. (Larsson 1985:25, 30, 261). Men i biografien över Selma Lagerlöf tonar Elin Wägner ner eller förnekar den ömsesidighet i vänskap mellan Sophie och Selma som deras samtida och breven vittnar om (Wägner 1942:185-187; Wägner 1943:7, 27). Detta har också uppmärksammats av Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder i deras biografi över Elin Wägner. "Wägner visade bara tveksam förståelse för att Selma Lagerlöf kan ha haft stort behov – och därmed även inre behållning, inte bara plåga – av den krävande 'reskamratens' närhet" (Isaksson/Linder 1977:263).

Wagners formuleringar och åsikter har till stor del okritiskt förts vidare av andra. Den negativa Elkanbilden har levt sitt eget liv i svensk litteraturhistoria (Stolpe 1984:49-55; Holm 1984:198; Wivel 1990:101). Värst hos Sven Stolpe, som i *Svenska folkets litteraturhistoria*, del 8, om Selma Lagerlöf, kallar Sophie Elkan "en hyperneurotisk och svart-sjuk andraklassens författarinna", "en risk för hennes (Selmas) författarskap" samt beskriver Elkans mycket uppskattade bok om Gustav IV Adolf som obetydlig (Stolpe 1984:51, 53-54). Den danske litteraturforskaren Henrik Wivel utmålar henne som "en

excentrisk hysterika”, och hans redogörelse förefaller bygga på Sven Stolpe (Wivel 1990:101).

Vem skriver historia?

Detta väcker viktiga frågor om vem som skriver historia. Vilka minnen förs vidare, och av vem? Vem slår fast vilka författare, politiska ledare och kulturpersonligheter som varit 'bra' eller 'dåliga'? Givetvis finns det personer som framstått som genuint onda eller goda, där Hitler och Gandhi är tydliga ytterlighetsexempel. Vidare kan inte alla författare få plats i litteraturhistoriska översiktsverk. Det är alltid någon som gör ett urval. Men när det gäller omdömen och värderingar om personer är det angeläget att granska varifrån uppgifterna kommer. Vem skriver in någon i historien, och på vilket sätt? Förhärskande ideologier, politiskt klimat, rådande diskurser, personliga motsättningar och även slumpen har betydelse för vad som sparas i det kollektiva minnet. Var tid ser på historien och dess aktörer genom sin tids glasögon, likaväl som olika persontecknare har skiftande perspektiv. Beroende på vilka värderingar som sätts högt i en viss era, kan en människa skrivas in i eller uteslutas ur historien (se t.ex. Possing 1992:19-67).

Den tyske historikern Jörn Rüsen ser inte historien som något avslutat, utan framhåller att historievetenskapens främsta uppgift är att ständigt ompröva erfarenheter från det förflutna. I dialog med nutiden ger det oss en möjlighet att orientera oss i nuet, och även att välja inriktning för framtiden. Vi skapar ständigt ny historia genom vårt sätt att förhålla oss till tidens tre dimensioner; dåtid, samtid och framtid, och detta får också betydelse för hur vi ser på oss själva. Historien utgörs inte av en fast uppsättning historisk kunskap. Istället är varje form av vetenskap-

lig bearbetning av det förflutna en förnyelse och omgestaltning av våra insikter (Rusen 1994:1-34).

Syftet med denna artikel är att visa hur det historiska minnet av en person kan konstrueras, och hur den bild som kvarstår för eftervärlden kan formas beroende på dels personliga motsättningar på individplanet, dels en bortrationalisering ur en litterär kanon. Jag vill ifrågasätta historieskrivningen om Sophie Elkan samt diskutera hur en viss historieskrivning blir kanon. Första delen av texten fokuserar hur omdömet om Sophie Elkan formats. Här visar det sig att solidaritet mellan kvinnor eller kvinnliga författare långt ifrån alltid kan förutsättas. Den negativa uppfattningen om Elkan har, menar jag, delvis sin grund i rivalitet, svartsjuka och konflikter mellan kvinnor. Andra delen behandlar en möjlig kvinnolitterär historisk kanon, och hur även en sådan sällar bort vissa författarskap och lyfter fram andra. I detta arbete har jag dels använt mig av nytt material, breven mellan Sophie Elkan och Selma Lagerlöf, dels ifrågasatt konstruktionen av en litterär historisk kanon genom att anlägga ett annat perspektiv på redan känt material.

Sophie och Selma

Sophie Elkan var judinna, populär författare och ingick i den svenska kulturella eliten vid sekelskiftet. Hon levde mellan 1853 och 1921. Sophie Elkan kom från en välbärgad köpmannafamilj i Göteborg och gifte sig 1872 med sin kusin, musikförläggaren Nathan Elkan. Efter sju års äktenskap dog maken, liksom det enda barnet, den tvååriga dottern Kerstin, i lungtuberkulos. År 1889 hade Sophie Elkan lyckats ta sig ur den svåra sorgen och debuterade som författare med novellen *En liten historia utan namn* i Göteborgs *Handels- och Sjöfartstidning*. Samma

år utgav hon den större novellsamlingen *Dur och moll*. Under 1890-talet följde sedan en rad novellsamlingar och några romaner. Sophie Elkan medverkade regelbundet i 1890-talets och sekelskiftets litterära kalendrar och tidskrifter. Men det kom att bli som populärvetenskaplig författare inom det historiska fältet hon fick sitt verkliga genombrott 1899, och det var inom denna genre hon ansågs ha sin styrka. *John Hall - en historia från det gamla Göteborg* blev en stor succé och gavs ut i fyra utgåvor mellan 1899 och 1918. Elkan gav ut flera historiska romaner under 1900-talets första decennium, som lästes i vida kretsar. På sin tid var hon en känd författare (*Svenskt biografiskt lexikon* 1950:348-357; Salomon 1989). I antologin *Sveriges nationallitteratur* 20, 1912, ägnas Sophie Elkan femtio sidor text och en fyllig presentation, och i Schück-Warburgs litteraturhistoria från 1916 framhålls hennes betydelse som förnyare av den historiska romanen (*Sveriges nationallitteratur* 20, 1912:177-230; *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria*, 1916). Därefter försvinner hon ur litteraturhistorien, och nämns numera nästan enbart som väninna till Selma Lagerlöf. Dock har hennes författarskap behandlats i uppsatser i litteraturvetenskap både i Uppsala och Göteborg under 1990-talet (Björklöf 1994; Samuelsson 1996).

Sophie Elkan hade en intensiv vänskaps- och kärleksrelation med Selma Lagerlöf i nästan trettio år (se brevväxlingen mellan Sophie och Selma 1893-1921, KB). Sophie skrev ofta att hon var den enda som verkligen kände Selma. "Jag är nog allt den enda, som gör det – så långt man kan känna en annan människa, hälst en så sluten och sammansatt som du," konstaterar hon (Sophie Elkan till Selma Lagerlöf 18/11 1908, KB). Lagerlöfforskaren Vivi Edström hävdar att Sophie

Elkan var den som betytt allra mest för Selma Lagerlöf (Edström 1991:148). Samma uppfattning tycks Sven Stolpe ha, trots alla negativa värdeladdade omdömen och svepande formuleringar som kryddar hans framställning (Stolpe 1984:49 ff). Även Lagerlöfforskaren Henrik Wivel sätter Sophie Elkan främst när det gäller inflytande över Selma Lagerlöf:

Det var hon som tog initiativet till de många resorna ut i världen och i början också gjorde dem ekonomiskt möjliga. Det var hennes förtjänst att Selma Lagerlöf fick kosmopolitiska erfarenheter genom resor till Italien, Schweiz, Tyskland och Belgien 1895-96 och till Egypten, Palestina, Turkiet och Grekland 1899-1900. På hemmafronten utvidgade hon också Selma Lagerlöfs intellektuella horisont och introducerade henne i Sveriges litterära kretsar där hon träffade Heidenstam, Levertin och prins Eugen, den inflytelserike mecenaten... Sophie Elkan blev en starkt bidragande orsak till att Selma Lagerlöf tog språnget in i den renodlade författarverksamheten (Wivel 1990:103).

Ying Toijer-Nilsson, en annan Lagerlöfforskare, lyfter fram den intellektuella stimulans som finns i brevväxlingen mellan Sophie och Selma, och som inte återfinns i Lagerlöfs övriga korrespondens (Lagerlöf 1992:5). Även en del äldre forskning lyfter fram Sophie Elkans betydelse för Selma Lagerlöf (Berendsohn 1928:58-62; Ek 1951:139-142, 144-158).

Breven mellan Sophie och Selma vittnar om en intensiv, kärleksfull nära relation och ett ständigt pågående samtal. Båda skriver att de hör ihop för alltid, i livet och i döden, att inget kan skilja dem åt. "Lifvet är så kort och jag älskar dig och vet att du älskar mig. Och vi kunna ändå inte lefva utan hvarandra, du, det är jag säker på," fastslog Sophie (Sophie Elkan till Selma Lagerlöf 11/4 1906; se även Selma Lagerlöf till Sophie Elkan odat (nr 138

b) 1895, m.fl., KB). Sophie menade att hon aldrig blivit den författarinna hon var, om hon inte haft Selma (Sophie Elkan till Selma Lagerlöf 27/1 1907, KB).

Sophie Elkan framträder i breven som intelligent, spirituell, intellektuell, varm och generös. Hon läste mycket och aktuell litteratur diskuteras fortlöpande i breven. Tidens aktuella frågor och kulturdebatt blir levande. Sophie och Selma skrev varannan eller var tredje dag till varandra, och Sophie kunde ibland skriva flera brev samma dag. Brevväxlingen sträcker sig från 1893 till 1921, då Sophie Elkan dog. Breven korsar ibland varandra innan svar hunnit fram, och mitt i ett ark tog Sophie ofta en paus, väntade in Selmas brev, för att fortsätta efter kommentaren: "Just nu ditt kära brev. Tack!" (Sophie Elkan till Selma Lagerlöf t.ex. 7/11 1899, m.fl., KB).

Den negativa Elkanbilden

Varifrån har då den negativa bilden av Sophie Elkan hos Elin Wägner kommit? Wägner berättar själv både i förordet till biografins andra del och löpande i texten om all hjälp hon fått i arbetet av Valborg Olander, och hur hon också fått läsa breven mellan Valborg Olander och Selma Lagerlöf. Wägner refererar genomgående i hela andra delen av sin Lagerlöfbiografi till Olander (Wägner 1943: förordet, 99, 138, 175 m.fl.). Selma Lagerlöf hade träffat seminarieadjunkten Valborg Olander hösten 1901. De bodde båda då i Falun, och Valborg Olander hade tjänst vid folkskoleseminariet där. Hon satt i kommunfullmäktige, var aktiv rösträttskvinna och skrev läroböcker i modersmålet. Valborg Olander erbjöd Selma Lagerlöf sin hjälp med att renskrivna manuskript, och kom också att jämte Sophie bli Selmas närmaste vän, och Selmas och Valborgs förhållande utvecklades

snabbt till en kärleksrelation. På det viset blev Valborg Sophies rival. Selma försökte hela livet balansera mellan Sophie och Valborg, men lyckades aldrig särskilt bra och kriser uppstod med jämna mellanrum (Toijer-Nilsson 1997:9-15). Välja *en* av dem kunde hon uppenbarligen inte, och vare sig Sophie eller Valborg ville lämna Selma. Det hela utvecklades till ett livslångt triangeldrama (Rüster/Westman 1996:109-124; Toijer-Nilsson 1997:9-15).

Flera Lagerlöfforskare, däribland Ying Toijer-Nilsson och Vivi Edström, hävdar att den negativa bilden av Sophie Elkan har sin grund i svartsjuka från Valborg Olanders sida (Edström 1991:148; Toijer-Nilsson 1997:13). Det verkar troligt, inte minst på grund av att Valborg Olander redan 1940, samma år som Selma Lagerlöf dog, lät publicera brev från Selma till henne själv i *Svensk Litteraturtidskrift* där Selmas förälskelse i Valborg är uppenbar liksom ledan vid Sophie (Olander 1940). Men de breven skrevs i en mycket speciell situation. Selma hade motvilligt följt med Sophie på en resa till Italien vintern 1902-03, när hon nyligen inlett förhållandet med Valborg och den nya förälskelsen blommade. År 1941 lät Valborg Olander publicera ytterligare brev från Selma till henne, denna gång från Selmas och Sophies resa i Norrland 1904 för studier inför *Nils Holgersson*. De publicerades i samlingsverket *Mårbacka och Övralid* (Olander 1941). Onekligen kan det misstänkas att Valborg Olander snabbt efter Selma Lagerlöfs död ville visa att det var hon som stått den berömda författaren närmast och slå fast att det i första hand var hon som "ägt" denna berömdhet. Om man däremot går igenom större brevsviter från längre tidsperioder är det inte lika enkelt att säga vem som var Selmas närmaste med avseende på Sophie eller

Valborg. Jag avstår därför från sådana jämförelser.

Om bilden av Sophie Elkan är negativ i Elin Wagners biografi, är Valborg Olander-bilden desto mer positiv. "Det fanns nu i Selmas närhet en person som insåg vikten av att hon fick arbetsro, men det var inte Sophie ... Personen hette Valborg Olander, seminarieadjunkten" (Wägner 1942:232).

Det var under arbetet med Jerusalem, då Selma sviktade under övermänskliga krav, som en människa kom henne till mötes och erbjöd sig att hjälpa henne av alla sina krafter och all sin håg. Selma hade bara att lasta av allt tråkigt arbete, Valborg Olander fann tid att utföra det. Hon hade bara att komma med de problem som varje dag förde med sig åt en så offentlig person, vännens klara hjärna hjälpte henne att lösa dem... framför allt: Selma lärde känna något nytt: en hängivenhet utan gränser, en beundrande vänskap som gjorde föremålets intressen helt till sina egna (Wägner 1943:7-8).

Liksom den negativa uppfattningen av Sophie Elkan haft en tendens att leta sig in i andra verk om Selma Lagerlöf, har på samma vis den positiva Olander-bilden gett sitt avtryck hos fler, också här främst hos Sven Stolpe. Han skriver om Valborg: "Hon var fri från hysteri, snabbtänkt, modig och klar i sina omdömen" (Stolpe 1984:54). Stolpe ser också Valborg Olander som den pålitliga sakkunskapen när det gäller Selmas förhållande till Sophie. "Om det verkliga förhållandet mellan Selma Lagerlöf och Sophie Elkan får man en föreställning, när man läser Valborg Olanders uppsats 'Från Jerusalemsåren' i Svensk Litteraturtidsskrift 1940" (Stolpe 1984:50). Här saknas alltså vanlig, grundläggande källkritik. Sven Stolpe har hämtat sina uppgifter från Elin Wägner, som i sin tur fått dem av Sophies rival Valborg. Både Vivi Ed-

ström och Ying Toijer-Nilsson däremot, är medvetna om förhållandet i källhänseende (Edström 1991:148; Toijer-Nilsson 1997:13).

All källkritik har att göra med förvrängning av information. Viktiga frågor att ställa till en källa är om det kan misstänkas att det föreligger en eventuell tendens: kan här finnas ett intresse att vinkla eller förtiga information? Vidare är tidsavståndet av betydelse. Ju längre bort i tid och/eller rum en person eller företeelse befinner sig, desto större är risken att informationen är mindre tillförlitlig (Alvesson/Sköldberg 1994:125). När Elin Wägner skrev sin biografi hade Sophie Elkan varit död i tjugo år, och Wägner brydde sig inte om att skaffa information om henne från någon annan än Valborg Olander.

En möjlig förklaring till att Elin Wägner kan ha haft en avog inställning till Sophie Elkan finns i ett brev från Sophie till Selma från mars 1914. Elin Wägner hade då fått uppdraget att intressera svenska författare till att delta i en utställning i Leipzig. Elin Wägner bad Sophie Elkan om hjälp med detta, men Sophie tackade nej. Hon ansåg att det hela mest angick förläggarna (Sophie Elkan till Selma Lagerlöf 1/3 1914, KB). Kan Sophie Elkans ointresse för att hjälpa Elin Wägner med att värva författare vara en orsak till Wagners kyliga inställning till henne?

Ytterligare en förklaring till Wagners negativa uppfattning kan ha varit de starka antisemitiska strömningarna i början av 1940-talet. Sophie Elkans släkting Otto Salomon, brorson till Sophie, menar att tidens starka antijudiska tendenser här slagit igenom (Salomon 1989:119). En skyldig person i sammanhanget, menar Salomon, var professorn och litteraturkritikern John Landquist, som Elin Wägner varit gift med. Landquist hyste sympatier för nazismen (Salomon 1989; Isaksson/Linder 1980:143; Oredsson

1996:22, 102). Elin Wägner själv tog avstånd från nazismen, men antisemitism kan finnas även hos icke-nazister (Isaksson/Linder 1980:142-143). Även lärarinnan och författaren Jeanna Oterdahl har hävdad att antisemitism samt svartsjuka från Valborg Olanders sida låg bakom Elin Wägners negativa beskrivning av Sophie Elkan. Jeanna Oterdahl gick till starkt angrepp mot biografen direkt efter utgivandet både i brev till Elin Wägner, och i artiklar i press och tidskrifter (Jeanna Oterdahl till Elin Wägner 17/11 1943, KB; Oterdahl 1950:348-357; Toijer-Nilsson 1996:198-199, 213). I ett brev till Wägner framhåller Oterdahl att det främst var tonen och ensidigheten i hennes framställning som stötte henne:

Sophie kommer att framstå i den allmänna uppfattningen som mindre och fattigare än hon var. Jag har för Selmas skull inte varit glad över de brev som fröken Olander låtit publicera i Från Mårbacka etc och i De nios tidskrift. De har berört mig ganska pinsamt, och det är ju rätt naturligt, om man trott att Valborg Olander med sin tydligt framträdande svartsjuka kommit att starkt påverka Er uppfattning (Jeanna Oterdahl till Elin Wägner 17/11 1943, KB).

Jeanna Oterdahl skrev också till Bonniers i februari 1943:

Efter en artikel, som jag fick införd i G.H.T d 14 jan och som söker bemöta E.W:s framställning, har jag erhållit en mängd brev från personer som närmare eller mera avlägset känt Sophie Elkan, ja, även från sådana som ej personligen råkat henne. De är alla ense i sin harm över den orättvisa framställningen. En tidningsartikel försvinner, boken kommer att bestå, att läsas och översättas. S.E:s bild är tyvärr för alltid tillsuddad. Jag tror på intet vis att E.W. med avsikt velat göra illa, men hon har icke desto mindre gjort det. Ingen skulle

ha varit mera uppriktigt bedrövad över det som skett än Selma Lagerlöf själv, det är både jag och många med mig övertygade om. Här i Göteborg, där det ännu finns många som väl känt Sophie Elkan, råder en allmän förvåning över att E.W. skaffat sig så otillräckliga informationer, då hon gått att teckna en person som hon själv endast ytligt råkat. Ingen av S.E:s vänner eller anförvanter är ombedd att lämna upplysningar (Jeanna Oterdahl till K O Bonnier 18/2 1943 i Toijer-Nilsson 1996:198-199).

I *Judisk Tidskrift* 1943 kritiserades också Wägners Elkanbild av Ragna Aberstén-Schiratzki, som förvånades över beskrivningen av Elkan som "en renrasig oriental", där hon anade underliggande drag av antisemitism. Hon uppfattar Wägners formuleringar som slentrianmässiga, tidspräglade slagord (Aberstén-Schiratzki 1943:25-26).

Elin Wägner skrev om kvinnor, kvinnors erfarenheter och kvinnors kunskap. Hon tog starkt avstånd från det destruktiva patriarkaliska systemet, och verkade aktivt för kvinnosaken (Forsås-Scott 1996). I Lagerlöfbiografen lyfts Selma Lagerlöfs relationer till kvinnor fram, och Wägner framhäver även den starka kvinnolinjen i Selma Lagerlöfs släkt (Wägner 1942:92-96; Edström 1991:148). Valborg Olander å sin sida engagerade sig i rösträttsrörelsen och var ordförande i dess lokalkommitté i Falun (Toijer-Nilsson 1997:11). Sophie Elkan var även hon engagerad i kvinnofrågor och tog några gånger upp sådana motiv i sina böcker (Sophie Elkan till Selma Lagerlöf t.ex. 2/3 1907, 19/6 1911, KB; Björklöf 1994:36-38). Men till skillnad från Elin Wägner och Valborg Olander, agerade inte Sophie Elkan i offentligheten genom att resa runt och agitera eller vara aktiv förbundsmedlem. Hennes engagemang syntes inte utåt på samma sätt. Dessutom kom Elkan under senare delen av sitt liv att skriva

historiska romaner med manliga huvudpersoner, och det var med de böckerna hon fick sin stora succé (*Svenskt biografiskt lexikon* 1950:352). Det är tänkbart att Sophie Elkans inriktning inte uppskattades av Wägner och Olander.

Även bland kvinnliga författare utbildas efterhand en kanon av vad som anses väsentligt att behandla. Under 1900-talets lopp kan man urskilja framväxten av en kvinnolitterär tradition som är feministisk till sin karaktär. Kvinnors erfarenheter som kvinnor betonas och det blir viktigt att lyfta fram ett specifikt kvinnomedvetande. Kvinnliga författare kan rangordnas av andra kvinnliga författare efter i vilken omfattning de följt denna utvecklingslinje. De som avvikit, som exempelvis Sophie Elkan, förbigås eller betraktas som ointressanta (Williams 1997:42). Även i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* nämns Sophie Elkan endast i marginalen, i samband med Selma Lagerlöf (Torpe 1996:122). I konstruktionen av minnet av Sophie Elkan anas både personlig antipati från Olander och kanske Wägner, en tidsanda influerad av antisemitiska tankegångar samt möjligtvis brist på förståelse för Elkans författarskap. Här framträder också mönstret av kvinnor som svartmålar en annan kvinna, en strategi som kan leda till att kvinnor bidrar till att reproducera sin egen underordning. När en relation mellan en mycket berömd person och andra, mindre kända, tecknas i efterhand, är det också lätt att en tendens att sätta den biograferade på piedestal infinner sig. Förr var denna typ av biografi, äreminnet, den vanligaste (Eriksson 1939:137). Elin Wägners biografi över Selma Lagerlöf får nog delvis sättas in i denna tradition. På något sätt har den berömda "alltid rätt". Det syns inte minst i situationer då Lagerlöfs handlande verkar lite svårt att förstå och inte helt sym-

patiskt. Till exempel förbjöd Selma Lagerlöf Valborg Olander att flytta till Stockholm i ett visst skede, för att Selma behövde Valborgs hjälp med renskrivning och korrekturläsning. Elin Wägner undrar med all rätt hur Lagerlöf på det sättet kunde ingripa i en annan människas liv, men förklarar: "Därför att hon visste vem hon var. Därför att hon tyckte att den som valde att göra livet och författarskapet möjliga för Selma Lagerlöf i stället för att flytta från ett seminarium till ett annat, den hade inte gjort ett så dumt val ändå" (Wägner 1943:8-9). Dessutom sätts alla i relation till den berömda, och de förlorar i intresse som egna personligheter. Elin Wägner har haft tillgång till Sophie Elkans brev till vänninnan Betty Warburg, och om de breven skriver hon: "Dessa erhåller sitt intresse genom utförliga meddelanden om vad Selma gör och skriver." För övrigt menar Wägner att breven är tämligen ointressanta (Wägner 1942:186). Förhållandet mellan Selma och hennes närmaste väninnor beskrivs som ett författaräktenskap, där makan enligt modellen bör vara självutplånande och utan reservationer stödja geniet (Selma). Om hon inte gör det helhjärtat, framställs hon som ett hinder för geniets konstnärliga skapande. Författarmakan brukar framställas som obetydlig (se t.ex. Huhtala 1993). Uppenbart är, att Valborg velat framställa sig själv som den stödjande parten, den goda makan, och Sophie som den störande, den destruktiva.

Vidare sätts gärna (och ganska naturligt) Selmas författarskap högst i hennes liv. Men ibland verkar biografiförfattare glömma bort att även berömda författare också var privatpersoner med vanliga behov av kärlek, vänskap och avkoppling. Den Stora Författarens plikt inför mänskligheten kan då framstå som att enbart producera nya lysande böcker, och allt annat skulle underordnas det syftet.

Att Selma Lagerlöf kunde ha behållning av semester och umgänge, ibland med Sophie Elkan, tycks en del av hennes levnadstecknare haft svårt att förstå (Wägner 1943:6, 54; Stolpe 1984:54; Wivel 1990:101-103). Människor kring en celeber person förvandlas till medel. Antingen är de till nytta eller skada för den berömdas utveckling på sin bana, och de bedöms därefter. Henrik Wivel skriver i den traditionen om Sophie Elkan, som tog med sig Selma på långa utlandsresor, och i början också bekostade dem: "Hon var en reskamrat och det var som sådan hon gjorde nytta." Resorna vidgade ramarna för Selmas författarskap och gav henne nya litterära motiv (Wivel 1990:101-103). Men, som nämnts, vill jag framhålla att det också, i en del äldre litteratur, finns mer nyanserade och positiva omdömen om Elkan. Både Walter Berendsohn och Bengt Ek har lyft fram henne och hennes betydelse för Lagerlöf både personligt och yrkesmässigt, liksom Toijer-Nilsson gjort i aktuell forskning.² Men i och med att Valborg Olander överlevde både Selma och Sophie, hade hon möjlighet att föreviga sin uppfattning om Sophie Elkan och hennes relation till Selma Lagerlöf. Det blir segrarnas, de överlevandes historia som skrivs.

Kvinnliga författare

Synen på vilka författare som ska tillhöra en samhällelig kanon har inte minst styrts av om de är män eller kvinnor. Litteraturhistorien är till stor del en historia om manliga författare. Det beror inte enbart på att de flesta författare varit män, utan också i stor utsträckning på att många kvinnliga författare glömts bort, nedvärderats eller ansetts vara så speciella just för att de är kvinnor och ofta skriver om kvinnors erfarenheter, att de därför inte kunde bedömas enligt allmänna litterära värderingar (Möller Jensen 1993:12-13; Willi-

ams 1997:11-48). Ett exempel är första utgåvan (1989) av Sven Delblancs och Lars Lönnroths *Den svenska litteraturen* vilken ger de manliga författarna 92% av utrymmet medan kvinnorna får dela på resterande 8% (Delblanc & Lönnroth 1989 (1993); Möller Jensen 1993:12).

Eftersom man och barn ansågs vara det centrala för kvinnor och ett självklart mål för en kvinnas liv, har kvinnliga författare ofta bemötts med misstänksamhet. Det finns en vidsträckt forskning om hur kvinnliga författare har recenserats och mottagits av manliga kritiker, och hur kritikerna mer eller mindre medvetet uppehållit sig vid att författaren är en kvinna. Recensionerna fokuserar drag som anses kvinnliga. Könstillhörigheten har styrttolkningar av kvinnliga författares texter.³ Många kritiker levde i tron att kvinnor skrev i stunder av "lycklig ingivelse" och att deras verk inte var ett resultat av medvetet tankearbete (Claesson Pipping 1993:134-136; Busk-Jensen 1993:146-153). Många kvinnor internaliserade sådana värderingar, och det var inte sällsynt att kvinnliga författare uttalade sig ringaktande såväl om sig själva som om andra skrivande kvinnor. Thomasine Gyllembourg, en av 1800-talets största danska succéförfattarinnor, yttrade: "Vi fruntimmer tycks mig ha tillräckligt att göra utan att vi också ska behöva befatta oss med sådant; det bör vi överlåta åt männen; sådant där fruntimmersskriveri blir det ändå aldrig någonting av". Sitt eget författarskap förklarade hon som "frukter av livet" och inte resultat av lärdom och djupa studier. Den traditionella kvinnorollen kom i konflikt med författarjaget, en spänning som det inte alltid gick att överbrygga (Busk-Jensen 1993:145 ff).

Denna typ av värderingar har varit märkvärdigt seglivade, och just i Sven Delblancs

och Lars Lönnroths litteraturhistoria kommer det mycket tydligt fram i beskrivningen av Selma Lagerlöf. Hon kallas "Den stora berätterskan" och det påstås att hon inte kunde hålla ihop större episka strukturer. Hon beskrivs som naiv och antas ha "en aningslös brist på förtrogenhet med kärlekens realiteter" (Delblanc/Lönnroth 1989:98). I en bildtext jämförs hon med en stolt skolflicka, i en annan står det att hon fick "suckande återgå till skrivbordet och den krävande uppgiften att vara en kvinnlig Homeros. Den självuppopfrande kvinnliga kärlekens sibylla stod, ehuru något låghalt, med bägge fötterna på jorden" (Delblanc/Lönnroth 1989:98-100). Över hela Lönnroths och Delblancs framställning av Lagerlöf och hennes författarskap vilar ett löjets skimmer, och en bild frammålas av en naiv skolmamsell som ägde en naturbegåvning för muntligt berättande, men som tycks ha saknat förmåga till medvetet konstnärligt skapande. Slutomdömet lyder: "Selma Lagerlöf är ett unikum i vår litteratur. Hon har inte förnyat vårt språk, ej vår människokunskap, ej heller har hon lyckats använda dikten som instrument för idédebatt. Hon är en atavism, en lysande relik från berättarkonstens äldsta tider" (Delblanc/Lönnroth 1989:103).⁴ Exemplet visar ovanligt tydligt hur även en av Sveriges största författare i första hand ses som ogift kvinna, en skolfröken med fritt flödande fantasi och ohämmad berättarådra, och inte som en professionell och medvetet gestaltande författare.

Kvinnligt författarskap ifrågasatt

På 1880-talet, det decennium när Sophie Elkan debuterade, utgjorde de kvinnliga författarna en betydande andel av författarskrået. Av debutanterna inom det skönlitterära området var 58 kvinnor och bland

årtiondets mest lästa verk var en tredjedel författade av en kvinna. 21 procent av all fiktionslitteratur för vuxna skrevs av kvinnor (Heggstad 1991:30, 33, 212). 1880-talet rubriceras som "tendenslitteraturens" decennium framför andra. Författarna inom denna riktning ville väcka debatt genom att kritisera och diskutera aktuella samhällsproblem som klasskillnader, kvinnans ställning, sedligheten och andra brännande frågor. 1880-talet var en genombrottsperiod för kvinnliga författare, som på allvar tog steget ut i den litterära offentligheten, samtidigt som kvinnans villkor mer än tidigare synliggjordes och ifrågasattes både i den allmänna debatten och i litteraturen (Nolin 1988:185ff; Tjäder 1988:200-219; Heggstad 1991:10; Williams 1997:55 ff).

De kvinnliga författarnas agerande kan tolkas i ljuset av sociologen Pierre Bourdieus begrepp. Att ta sig in på det litterära fältet innebär att kvinnorna fick tillägna sig den *habitus*, det vill säga de mer eller mindre uttalade normer och beteenden som krävdes för att accepteras av de etablerade inom fältet (Bourdieu 1984:110-142). Författarskap innebar nya lockande möjligheter för många kvinnor, men flera intog en ambivalent hållning inför den offentlighet det medförde att publicera sig. Författarrollen hamnade i konflikt med den traditionella kvinnorollen där blygsamhet och tillbakadragenhet var honnörssord. Den litterära och debatterande offentligheten var fortfarande i hög grad ett manligt rum. Det var vanligt med olika strategier från de kvinnliga författarnas sida för att legitimera författarskapet och tona ner utträdet på den litterära scenen. En metod var att ge sina alster anspråkslösa titlar såsom "skisser", "novelletter", "teckningar" och liknande (Heggstad 1991:50). Sophie Elkan använde sig flitigt av denna strategi. Titlar som *En liten historia utan namn*,

Skisser och berättelser, En juls-kiss, Skisser och novelletter avslöjar den ursäktande tonen (*Svenskt biografiskt lexikon* 1950:354 ff). En annan var att framträda under pseudonym eller signatur, också ett knep praktiserat av Elkan. De tio första åren publicerade hon sig under pseudonymen *Rust Roest*, ett flamländskt ordspråk som betyder "dådlös vila rostar." Många kvinnliga författare bad också om ursäkt i förorden för att de dristat sig till att skriva en bok, liksom för att i förväg ta udden av eventuell kritik över att de som kvinnor tordes ta till pennen (Heggestad 1991:50-52; Busk-Jensen 1993:146 ff).

I allmänhet var det svårt att försörja sig på författarskap, och det gällde både kvinnor och män. En inkomstkälla för många kvinnliga författare var att publicera sig i tidskrifter och i den framväxande veckopressen. Det var också i sådana publikationer flera kvinnliga författare debuterade (Johannesson 1980:122; Heggestad 1991:55-61). Ytterligare en finansieringsmöjlighet var de statliga författarstipendier som delades ut av Svenska Akademien från och med 1864. Emellertid var det endast ett fåtal kvinnor som fick något av dessa. Under perioden 1864-1896 fick sammanlagt 69 författare dela på 198 000 kronor. Endast fyra var kvinnor: Mathilda Roos, Victoria Benedictsson, Selma Lagerlöf och Josefina Wettergrund. En anledning till den sneda könsfördelningen sägs bero på Carl David Wirsén, akademins sekreterare, som hade en mycket konservativ kvinno-syn (Heggestad 1991:61).

Den litterära offentlighet som mötte de kvinnliga författarna var alltså i hög grad dominerad av män. Både bokförläggare och kritiker var i regel män, liksom majoriteten av författarna (Heggestad 1991:49). Kvinnornas bildningsgång skilde sig också från männens. Eftersom de var utestängda från läro-

verk och universitet (det senare till 1873) där de flesta manliga författare fått sin utbildning, hade kvinnorna fått skaffa sig kunskaper på annat sätt. Flickskolor eller enbart självstudier var den skolning många hade med sig i bagaget. De flesta kom från medelklassen. Men kvinnornas utbildningsmöjligheter förbättrades vid 1800-talets slut, då folkskoleseminarierna öppnade sina portar för dem. Många av de verksamma kvinnliga författarna var också lärarinnor, medan däremot de manliga författarna ofta delade sin tid mellan skrivande och ett statligt ämbete. Att fler kvinnor tog steget in i författarskrået på 1880-talet kan till en del bero på att utbildningsmöjligheterna förbättrats, samt pressens och bokmarknadens expansion. Tidningar, tidskrifter och litterära kalendrar hade som nämnts kvinnliga bidragsgivare, och ibland även redaktörer. Att arbeta på en tidningsredaktion kunde vara en alternativ bildningsväg för kvinnor med fallenhet för skönlitterärt skrivande. En annan arena för kvinnliga författare var salongerna. Stockholms litterära liv utspelades fortfarande till en del i litterära salonger, och där kunde kvinnliga författare likaväl som manliga träffas och knyta kontakter (Tjäder 1988:210-213; Heggestad 1991:46-47). Det var vanligt att kvinnliga författare introducerades av manliga, som kunde hjälpa dem i början av karriären, till exempel med att skriva förord i deras böcker och bistå med förlagskontakter. Många kvinnor hjälpte också varandra, läste varandras alster, kritiserade och stöttade. Mentorskap och ett välutvecklat kontaktnät var av ovärderlig betydelse (Heggestad 1991:52-55; Williams 1997:23).

Sophie Elkan behövde emellertid inte skriva för brödfödan. Hon hade en rejäl förmögenhet att leva av som änka, men började skriva för att göra något av sitt ensamma liv.

Överlag blev Elkan positivt recenserad och hennes böcker översattes till flera språk, både till danska, tyska, holländska och italienska. Det stora genombrottet kom med *John Hall* 1899, ett verk om en rik köpmansson i Göteborg vid sekelskiftet 1800, som på grund av oförstånd och otur förslösade hela familjeförmögenheten. Historien var väl känd, men ingen hade förut bearbetat stoffet litterärt. Sophie Elkan sågs som en förnyare av den historiska romanen, lästes överallt och fick motta mycket lovord.⁵ En recension sammanfattar: "Såväl dess ämne som dess konstnärliga form ge den med ens en rangplats i vår litteratur. Få svenska böcker skola som denna läsas av generation efter generation. Vi lyckönskar författarinnan till en efter våra förhållanden fenomenal framgång." (Sophie Elkan till Betty Warburg 27/11 1899, KB). En annan bedömare skriver: "Denna levnads saga har Sophie Elkan framställt med en utomordentlig fin psykologisk blick och en sällsynt god tidsfärg över hela skildringen, efter mitt förmenande en av de bästa kulturhistoriska miljöskildringar på svenska." (Jacobowsky 1927:150). Boken hade föregåtts av två års intensiva arkivstudier. Sophie Elkans största intresse var svensk historia, särskilt 1700-talet och förra delen av 1800-talet. Hon berättar ofta hur hon älskade att sitta i arkiv och forska, och säger att det bästa med Stockholm var Riksarkivet och Kungliga Biblioteket. Att sitta med historiska källor på ett bibliotek var "en källa till njutning". Överallt i hennes brev möter en stor arbetsglädje, och hon framhåller att arbete, samt att resa tillsammans med Selma, var livets mening för henne. Hon tyckte det var mycket roligare att arbeta med historisk forskning och skrivande än att ägna sig åt sällskapsliv (Sophie Elkan till Betty Warburg 20/1, 28/1 1898, 9/10 1900, KB). Sophie

skildrar forskningen kring John Hall:

Jag har det utmärkt nu på mitt älskade bibliotek, alla är så snälla och uppmärksamma och vänliga och älskvärda, att jag ej kan vara nog tacksam. Och jag börjar bli bekant med mina personer. I början gick det knaggligt att finna något ... jag begärde konkursutgångshandlingar rörande Hall och fick en kartong så stor att det såg ut som ett lifstidsarbete ... du kan inte tro, hur lycklig jag är, det är som om boken vore skriven och tryckt och hade gjort lycka (Sophie Elkan till Betty Warburg 28/1 1898, KB).

Elkan tog kontakt med fackhistoriker både i Sverige och utomlands för att få skildringarna så korrekta som möjligt, eftersom hon var ytterst angelägen att allt skulle vara historiskt riktigt. Hon uppskattade beröm av fackhistoriker men var också livrädd för deras granskande argusögon. "Men jag är också så rädd för detta särskilda betonande af att jag är fullt historisk, då jag är ängslig för att få historiker af facket öfver mig och jag vet ju ej hvilken världshistorisk blunder jag kan ha begått" (Sophie Elkan till Betty Warburg 13/11 1904, KB). Men hennes oro var obefogad. Sophie Elkan kom att röna stor respekt bland historiker. Professor Ludvig Stavenow skrev till henne efter publiceringen av tvåbandsverket om Gustav IV Adolf:

Då jag just nu slutat läsningen af fru Elkans sista bok: Konungen, känner jag ett behof att på detta sätt få tacka Eder för det stora nöje som denna bok beredt mig. Den är icke blott väl skriven som allt som flyter ur Er penna, utan vittnar om ett inträngande i Gustav Adolfs karaktär, sådant ingen före Eder förmått. Jag tror helt enkelt på sanningen af det porträtt ni gifvit – skulle vilja särskildt komplimentera Er för en sakkännedom och historisk trohet, som hos en icke-fackman är ytterst

sällsynt och som står fackmannens i intet afseende efter (Ludvig Stavenow till Sophie Elkan 29/11 1904, KB).

Stavenow erbjöd också Elkan att publicera sina rön om Gustav IV Adolf i *Historisk Tidskrift*, men det vågade hon inte. Även från utländska historiker kom berömmande brev samt förfrågningar (Sophie Elkan till Betty Warburg 17/9 1906, KB).

Det är uppenbart att Sophie Elkan nu trätt in på ett manligt område. Det märktes i recensionerna av hennes historiska verk, främst när det gäller *John Hall* eftersom ju den boken var den första i den historiska genren. Både i kritikerkåren och bland allmänheten framkom en allmän förvåning över att en kvinna kunde skriva ett sådant arbete (Björklöf 1994:25-35). Sophie var nöjd med den uppståndelse det hade väckt. ”Jo det tror jag, att jag får herrarne, det är ju en riktig karlbok – ingen kärlek och mycket affärer,” påpekade hon för Selma (Sophie Elkan till Selma Lagerlöf 13/11 1899, KB). Männerna i den litterära offentligheten uteslöt inte Sophie Elkan.

Däremot var Sophie Elkan mycket medveten om att kvinnor och män ofta bemöttes olika av recensenterna. Oscar Levertin hade i oktober 1901 recenserat tre böcker författade av kvinnor. Han kallade dem ”damromaner”. Sophie reflekterade över det i brev till Betty Warburg: ”Det var allt mycket svårt, man blir skräckslagen, då man tänker på att man är dam och håller på att ge ut en roman och fyra noveller. Nu var han ju förtjusande mot Selma, men då han kriticerar *hennes saker* behandlar han henne mycket respektvidrigt. Hu, det är hemskt att tänka på hvad som förestår.” Levertin hade hävdatt att det var hans plikt att göra ett anlopp mot författarinnorna, men Sophie undrar varför

Levertin och andra kritiker inte kunde bedöma ”könlöst”. En kvinnas privatliv och släktförhållanden var väl inte intressanta för boken som sådan! ”Jag har inte läst någon enda af dessa tre romaner – men jag tycker att det är en riktig skam af Levertin att skriva så sårande och hånfullt om böcker ... det där gnället öfver fruntimmer ... Det man skriver ’detta har intet med könet att göra’.” (Sophie Elkan till Betty Warburg 11/10 1901, KB). Selma Lagerlöf kommenterade också saken: ”Jag tror, att jag lider mer af Levertins kvinnohat än någon annan, jag är fast och arg kvinnohatskvinna. Det var skamligt ... det är ock skamligt att ge mig en sådan tirad. Jag hoppas att Vår Herre har ett helvete i beredskap för orättfärdiga fruntimmerskritiker” (Selma Lagerlöf till Sophie Elkan odat (nr 673) hösten 1901, KB). I mars 1904, när Sophie var i slutskedet på verket om Gustav IV Adolf, skrev hon till Betty Warburg:

Om du visste hur det känns, då man ser Nordensvan numera anmäla under rubriken Damromaner. Då jag tänker på att min bok skall gå under denna rubrik skälver jag. Om du råkar honom så bed honom ej anmäla mig under den rubriken. Det är så förfärligt orättvist, och då man tänker på att man arbetar åtminstone lika samvetsgrannt som herrarna, så hvarför denna nedsättande distinktion. Men hur min bok är eller blir – inte är den en damroman (Sophie Elkan till Betty Warburg 10/3 1904, KB).

Onekligen förefaller det som om de manliga kritikerna helst såg att kvinnliga författare höll sig inom en viss genre, fiktionsprosa med hem, kärlek och familj som huvudtema, samtidigt som denna genre åtnjöt lägre status (Williams 1997:31). Om kvinnor trädde in på manliga författardomäner uppkom en viss förvirring.

Avslutande reflexioner

De flesta författares böcker överlever inte sin skapares livstid med så många år. Så blev det heller inte för Sophie Elkans böcker. Men när Sophie levde, levde också hennes verk. Georg Brandes och flera andra i den danska kultur-eliten rankade Sophie Elkan som en av de intelligentaste och mest framstående författarna i Sverige (Sophie Elkan till Selma Lagerlöf 11/1 1906, KB). Elkan hade anbud från 38 olika översättare, men anlidade inte alla (Björklöf 1994:4, bilagan). Hennes böcker hörde till de mest lästa i Sverige, och tidningar och tidskrifter bad regelbundet om bidrag från henne (Sophie Elkan till Selma Lagerlöf 2/3, 17/3 1907, 13/3, 6/11 1908, KB). Sophie Elkan var mycket beläst och oerhört intresserad av politik. Dreyfusaffären, unionsupplösningen, frågan om kvinnlig rösträtt och om kvinnors rätt till samma yrken som män var något som lidelsefullt engagerade henne.⁶ Att kalla henne okunnig, som Elin Wägner gjort, är helt enkelt alldeles fel. Även judisk kultur och religion intresserade henne, även om hon inte var from eller särskilt ofta bearbetade judiskt stoff litterärt. Hon tillhörde den stora majoritet av judar i Sverige som väl anpassat sig till svensk kultur.⁷ En faktor som inte går att bortse från när det gäller Sophie Elkans framgångar som författare är hennes stora kontaktnät och hennes förbindelser med ledande kulturpersonligheter. Hon rörde sig hemvant i sekelskiftets kulturella elit både i Sverige och Danmark.⁸ Det sociala nätverkets betydelse för författarframgången ska inte underskattas. Sophie Elkan var i besittning av ett rejält *socialt* och *kulturellt kapital*, för att tala i termer av Bourdieu (Bourdieu 1989:157). Hon hade många och nära relationer med personer med stor makt inom det kulturella fältet.

Det har sagts att Sophie Elkan på ett olyckligt sätt påverkade Selma Lagerlöfs för-

fattarskap (Wägner 1942:183, 236; Stolpe 1984:50-51; Wivel 1990:101). Selma Lagerlöfs inflytande på Sophie Elkans skrivande var inte mindre (Selma Lagerlöf till Sophie Elkan 3/2, 2/5 1895, 17/4 1899, m.fl., KB). Att bedöma när samarbetet varit bra eller dåligt för endera låter sig inte lätt göras. Deras författarprofil var olika (Halldén 1994). Det är inte säkert att Selmas råd alltid passade in i Sophies verk, även om Selmas begåvning för skönlitterärt skapande var större. Deras relation kan karakteriseras som ett ständigt pågående samtal, där idéer prövades och förkastades, motiv diskuterades och granskades. Att deras kritik av varandra ibland fick olyckliga följder var nog oundvikligt med ett så nära samarbete (Lagerlöf 1992:203; Sophie Elkan till Selma Lagerlöf 10/3 1901, KB). Det var främst under de första åtta åren av deras relation som de alltid läste varandras texter under arbetets gång. Därefter kom båda att arbeta mycket mera självständigt. Den nära samvaron och det faktum att deras böcker ofta kom ut samtidigt ledde inte sällan till att de klumpades samman i samma recensioner och jämfördes med varandra, vilket naturligtvis blev till Sophies nackdel.⁹ Klara Johansson till och med anklagade Sophie Elkan för att inte själv ha skrivit *Konungen i landsflykt*. Johansson påstod att det var Selma som skrivit de bitarna som var bra. I själva verket hade inte Selma läst igenom Sophies bok förrän den var färdig för tryckning (Sophie Elkan till Betty Warburg 19/12 1906, KB). Här tydliggörs åter mönstret av en kvinnlig författare, i detta fall Klara Johansson, som svartmålar en annan kvinnlig författare. Till Betty Warburg skrev Sophie en gång: ”Om det är något Vår Herre sätter mig på prof med så är det afvunden. Att bli änka och barnlös vid 26 år och lefva bland idel lyckliga makar och

föräldrar! Och nu att vara Selmas bästa vän, när man själv är författare! Jag försöker att vara lydlig och jag tror att jag är det, men jag har stridit för det” (Sophie Elkan till Betty Warburg 12/3 1899, KB).

Sophie Elkan tillhör förlorarnas historia. Bland Selma Lagerlöfs närmaste överlevde Valborg Olander både Sophie och Selma, och hon var den som fick tolkningsföreträdare när biografien om Selma Lagerlöf skulle skrivas. Precis som Sophie Elkan själv insåg var det en svår situation att vara nära vän till den berömda Selma och samtidigt författare. Vem tål att jämföras med en Nobelpristagare? Sophies nära vänskap med Selma väckte ofta avund. Bakom den negativa historieskrivningen om Sophie Elkan anas personliga motsättningar. Svartsjuka från Valborg Olanders sida, och kanske också en negativ inställning från Elin Wägner. Sophies författarskap av det mer uppmärksammade slaget hörde hemma inom en traditionell manlig sfär, där hon visserligen accepterades och lovordades, men trots allt kände sin plats som amatörhistoriker. Att publicera sig i vetenskapliga tidskrifter tordes hon inte. Kanske var hon alltför ensam som kvinna inom den historiska romanens genre för att behålla sin plats i litteraturhistorien, och hennes författarskap kan inte (utom i några fall) inordnas i en feministisk tradition, vilket kan förklara att hon inte heller funnit en plats i kvinnliga författares litteraturhistoria. Den status det innebar att vara maka och moder hade hon förlorat och det faktum att hon var judinna förstärkte knappast hennes position. Hon agerade inte offentligt för kvinnosaken, och kan därför inte räknas in bland dess förespråkare i det offentliga rummet. Det finns således flera samverkande, komplexa faktorer som förklaring till den marginalisering Sophie Elkan råkat ut för. Hon har blivit re-

ducerad till Selma Lagerlöfs väninna, och uppmärksammats av eftervärlden enbart för sin anknytning till henne. Paradoxalt nog är det främst andra kvinnor som degraderat Sophie Elkan från positionen som en uppskattad författare och betydelsefull vän till Selma Lagerlöf, till en neurotisk, misslyckad skribent som huvudsakligen hindrade geniet i hennes arbete. Som en ödets ironi, skrev Sophie själv förlorarnas historia. Böckerna om John Hall, Gustav IV Adolf och Jacob Johan Anckarström tillhör alla den genren. Hon drevs av en vilja att återupprätta och förstå människor som fördömts i historien (Sophie Elkan till Selma Lagerlöf 13/12 1910, 20/1 1911, KB).

NOTER

1. Lagerlöf 1945 s 173-174; Isaksson & Linder 1977 s 188-209; Isaksson/Linder 1980 s 224; Björklöf 1994 s 52.
2. Berendsohn 1928 s 58-62; Ek 1951 s 139-142, 144-158; Lagerlöf 1992 s 6; Toijer-Nilsson 1997 s 13.
3. Se t.ex. Ellman 1968; Baym 1981; Witt-Brattström 1988; Tuchman 1989; Borgström 1991; Ney 1993; Claesson Pipping 1993; Williams 1997 m. fl.
4. Även i andra utgåvan av Delblancs & Lönnroths svenska litteraturhistoria presenteras Selma Lagerlöf på detta sätt.
5. Sophie Elkan till Selma Lagerlöf 10/11, 14/11 1899, KB; Jacobowsky 1927; *Svenskt biografiskt lexikon* 1950 s 352-357; Berglöf 1994 s 8, 17-39.
6. Sophie Elkan till Selma Lagerlöf 7/3, 6/11 1898, 11/4 1899, 4/6, 29/9, 8/12 1905, KB.
7. Sophie Elkan till Selma Lagerlöf 29/10, 10/11 1899, 4/10, 5/11 1900, 11/11 1901, 6/2 1902, KB.
8. Björklöf 1994 s 40-60; Sophie Elkan till Selma

- Lagerlöf 10/11 1899, 12/12 1900, 13/1, 16/11 1906, KB.
9. Sophie Elkan till Betty Warburg 8/1 1899, 19/12 1906; till Selma Lagerlöf 23/1 1902, KB; Wägner 1942 s 231.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

OTRYCKTA

- Kungliga biblioteket, Stockholm
- Brev från Sophie Elkan till Selma Lagerlöf. L1:1.
- Brev från Sophie Elkan till Karl och Betty Warburg. Betty och Karl Warburgs brevsamling. E.P.V.27:26:1.
- Brev från Selma Lagerlöf till Sophie Elkan. L 84:1.
- Brev från Karl Warburg till Sophie Elkan. Sophie Elkans papper. L 84:1.
- Brev från Ludvig Stavenow till Sophie Elkan. Sophie Elkans papper. L 84:1.
- Brev från Jeanna Oterdahl till Elin Wägner. E I a 14.

TRYCKTA

- ABERSTÉN-SCHIRATZKI, RAGNA (1943) "Selma Lagerlöf och Sophie Elkan. Randanmärkningar till Elin Wägners Lagerlöfmonografi", *Judisk tidskrift*, nr 16.
- ALVESSON, MATS, SKÖLDBERG, KAJ (1994) *Tolkning och reflektion. Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*, Studentlitteratur.
- BAYM, NINA (1981) "Melodramas of Beset Manhood: How Theories of American Fiction Exclude Women Authors", *American Quarterly*, vol. 33.
- BERENDSOHN, WALTER A (1928) *Selma Lagerlöf*, Bonniers.
- BJÖRKLÖF, ANNA (1994) *Sophie Elkan och det litterära sekelskiftet – en receptions- och kultur-sociologisk analys*, Opubl. C-uppsats i litteraturvetenskap, Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.
- BORGSTRÖM, EVA (1991) 'Om jag får be om ölost'. *Kring kvinnliga författares kvinnobilder i svensk romantik*, Anamma.

BOURDIEU, PIERRE (1989) *La Noblesse d'état: Grandes écoles et esprit de corps*, Minuit.

BOURDIEU, PIERRE (1984) *Questions de sociologie*, Minuit.

BUSK-JENSEN, LISE (1993) "Det älskvärdaste i skapelsen. Romantikens kvinnliga text", Elisabeth Möller Jensen m.fl. (red.) *Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, del II, *Fadershuset*, Bra Böcker.

CLAESSON PIPPING, GIT (1993) *Könet som läsanvisning. George Eliot och Victoria Benedictsson i det svenska 1880-talet – en receptionsstudie*, Symposion graduale.

DELBLANC, SVEN (1989) "Den stora berätterskan Selma Lagerlöf", Delblanc, Sven & Lönnroth, Lars (red.) *Den svenska litteraturen*, band IV, Bonnier Fakta.

DELBLANC, SVEN, LÖNNROTH, LARS (1989; 1993) *Den svenska litteraturen*, Bonnier Fakta.

EDSTRÖM, VIVI (1991) *Selma Lagerlöf*, Natur och kultur.

EK, BENGT (1951) *Selma Lagerlöf efter Gösta Berlings Saga*, Bonniers.

ELLMAN, MARY (1968) *Thinking about Women*, Harcourt Brace Jovanovich.

ERIKSSON, GUNNAR (1989) *Platon & Smitaren. Vägar till idéhistorien*, Atlantis.

FORSÅS-SCOTT, HELENA (1996) "Gasmaskmadonnan", Möller Jensen, Elisabeth m.fl. (red.) *Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, del III: *Vida världen*, Bra Böcker.

HALLDÉN, RUTH (1994): "Skarp blick för det vardagsnära", recension i *Dagens Nyheter* av Sophie Elkan, 13 jan 1994.

HEGDESTAD, EVA (1991) *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet*, Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi.

HOLM, BIRGITTA (1996) "Det tredje könet". Möller Jensen, Elisabeth m.fl. (red.) *Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, del III: *Vida världen*, Bra Böcker.

– (1984) *Romanens mödrar 2: Selma Lagerlöf och ursprungets roman*, Norstedt & Söner.

- HUHTALA, LIISI (1993) "Självpoffringens bittra njutning. Om Fredrika Runeberg". Möller Jensen, Elisabeth m.fl. (red.) *Nordisk kvinmolitteraturhistoria*, del II: *Fadershuset*, Bra Böcker.
- ISAKSSON, ULLA & LINDER, ERIK HJALMAR (1977) *Elin Wägner. Amason med två bröst. 1882-1922*, del I, Bonniers.
- (1980) *Elin Wägner. Dotter av moder jord. 1922-1949*, del II, Bonniers.
- JOHANNESSEN, ERIC (1980) *Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850-1880*, Nordiska museet.
- JACOBOWSKY, CARL WILHELM (1927) "Sophie Elkan. En svensk-judisk författarinna", *Israeliten*, årg 14.
- LAGERLÖF, SELMA (1992) Ying Toijer-Nilsson (red.) *Du lär mig att bli fri. Selma Lagerlöf skriver till Sophie Elkan*, Bonniers.
- (1945) *Från skilda tider II*, Bonniers.
- LARSSON, MARGARETA (1985) *De arbetade för fred. Kvinnoföreningar i Sverige med fred på sitt program 1898-1940*, Författares bokmaskin.
- MÖLLER JENSEN, ELISABETH (1993) "Historien om kvinnornas litteratur", Möller Jensen, Elisabeth m.fl. (red.) *Nordisk kvinmolitteraturhistoria*, del I, *I Guds namn*, Bra Böcker.
- NEY, BIRGITTA (1993) *Bortom berättelserna. Stella Kleve-Mathilda Malling*, Symposion graduale.
- NOLIN, BERTIL (1989) "Det moderna genombrottet", Delblanc, Sven & Lönnroth, Lars (red.) *Den svenska litteraturen*, band III, Bonnier Fakta.
- OLANDER, VALBORG (1940) "Från 'Jerusalems'-åren. Utdrag av några brev från Selma Lagerlöf", Olle Holmberg (red.) *Svensk Litteraturtidskrift* nr 3. Utg. av Samfundet de Nio.
- OLANDER, VALBORG (1941) "På färd norrut", Sven Thulin (red.) *Mårbacka och Övralid* del II, Lindblad.
- OREDSSON, SVERKER (1996) *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpsatser*, Lunds universitetshistoriska sällskap.
- OTERDAHL, JEANNA (1950) "Elkan, Sophie", *Svenskt biografiskt lexikon* band 13, Svenskt biografiskt lexikon 1918-.
- (1922) "Om Sophie Elkan. Några personliga intryck", *Ord och Bild* nr 31.
- POSSING, BIRGITTE (1992) *Viljens styrke. Natalie Zahle. En biografi om dannelse, kön og magtfulkommenhed*, del 1, Gyldendal.
- RUSEN, JÖRN (1994) *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewusstseins, sich in der Zeit zurechtzufinden*, Böhlau.
- RUSTER, REIJO, WESTMAN, LARS (1996) *Selma på Mårbacka*, Bonniers.
- SALOMON, OTTO (1989) "Selma Lagerlöf och Sophie Elkan", *Nordisk Judaistik. Scandinavian Journal of Jewish Studies*, vol. 10, nr 1.
- SAMUELSSON, JENNY (1996) *Skisser och berättelser. Om kvinnoproblematiken i noveller ur Elin Améens, Mathilda Roos och Sophie Elkans 1880-talsproduktion*. Opubl. C-uppsats vid Göteborgs universitet.
- SCHUCK, HENRIK & WARBURG, KARL (1916) *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, Stockholm.
- STENBERG, LISBETH (1999) *Mötet med det litterära fältet. 'En genialisk lek' – Selma Lagerlöfs tidiga författarskap 1885-1895*. Opubl. seminarieuppsats vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.
- STENBERG, LISBETH (1992) *Sexism i Lagerlöf-forskningen*. Opubl. uppsats vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.
- STOLPE, SVEN (1984) *Selma Lagerlöf. Svenska folkets litteraturhistoria*, del 8, Askild & Kärnekull.
- Svenska män och kvinnor* (1955) Bonniers.
- Svenskt biografiskt lexikon* (1950) band 13, Svenskt biografiskt lexikon 1918-.
- Sveriges nationallitteratur 1500-1900*, band 20 (1912) Levertin, Oscar (red.) Bonniers.
- TJÄDER, PER ARNE (1989) "Åttiotalsgenerationen", Delblanc, Sven & Lönnroth, Lars (red.) *Den svenska litteraturen*, bd III, Bonnier Fakta.
- TOIJER-NILSSON, YING (1996) *Jeanna Oterdahl. Liv och verk*, Rabén & Sjögren.
- TOIJER-NILSSON, YING (1997) "Den nya vännen", Lagerlöf, Karl Erik (red.), *Selma Lagerlöf och*

kärleken. Lagerlöfstudier 1997, Selma Lagerlöf-sällskapet, Gidlunds.

TORPE, ULLA (1996) "En enda lång variation över ordet vilja.", Möller Jensen, Elisabeth m.fl. (red.) *Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, del III: *Vida världen*, Bra Böcker.

TUCHMAN, GAYE (1989) *Edging Women Out. Victorian Novelists, Publishers, and Social Change*, Routledge.

WILLIAMS, ANNA (1997) *Stjärnor utan stjärnbilder. Kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet*, Gidlunds.

WITT-BRATTSTRÖM, EBBA (1988) *Moa Martinsson. Skrift och drift i trettioalet*, Norstedt.

WIVEL, HENRIK (1990) *Snödrotsningen. En bok om Selma Lagerlöf och kärleken*, Bonniers.

WÄGNER, ELIN (1942) *Selma Lagerlöf*, del I. *Från Mårbacka till Jerusalem*, Bonniers.

– (1943): *Selma Lagerlöf*, del II, *Från Jerusalem till Mårbacka*, Bonniers.

SUMMARY

This article focuses on historical memory, in connection with the author Sophie Elkan (1853-1921). The questions posed are: *Who* writes history, and *how*? The text also deals with the circumstances for women authors around 1900, and the difficulties they experienced in being by male authors and reviewers.

Two women were seen as the famous author, Selma Lagerlöf's, closest friends namely Valborg Olander and Sophie Elkan. Several literary histories describe Sophie Elkan as a neurotic and nervous person who was a bad influence on Selma Lagerlöf. This negative view has been routinely transmitted through the literary histories. However it is very important to be critical of the available information, and aware of the relevance of personal conflicts in the description of per-

sons and situations. It is easy to find the source of the negative image of Sophie Elkan. It was, in fact, her rival Valborg Olander, who survived both Lagerlöf and Elkan. She was Lagerlöf biographer, Elin Wägner's source of information and thus it was she who created the historical record of Elkan.

Sophie Elkan was a well-known author – especially of historical novels – at the beginning of the 20th century. In her lifetime she belonged to the cultural elite in Sweden, and had many friends and relatives with great influence in the society. But Sophie Elkan was Jewish, a widow without children and she wrote novels in an area dominated by male authors. Moreover, women were often seen as primarily *women* and not authors, and even serious works might be described in the newspapers by male reviewers as *ladies' novels*, a description that indicated that their work was of lesser importance. These circumstances, it is argued, can also explain why her importance has been ignored by literary historians.

EVA HELEN ULVROS

Historiska institutionen
Lunds universitet
Box 2074
220 02 LUND